

Witold Jemielity

Szkolnictwo w Królestwie Polskim 1866-1914

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 1/1, 125-135

1994

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. WITOLD JEMIELITY

SZKOLNICTWO W KRÓLESTWIE POLSKIM 1866-1914

Po powstaniu styczniowym podzielono Królestwo Polskie na gubernie: chełmską, kaliską, kielecką, lubelską, łomżyńską, piotrkowską, płocką, radomską, suwalską i warszawską.¹ Najwyższą władzą szkolną był Warszawski Okręg Naukowy, poddany bezpośrednio ministerstwu oświaty w Petersburgu. W poszczególnych guberniach istniały Dyrekcje Szkolne, zarządzające szkolnictwem początkowym i szkolnictwem średnim².

Przy badaniu stanu szkolnictwa trzeba sięgnąć przede wszystkim do źródeł archiwalnych i źródeł drukowanych. Pierwsze źródła wytworzone na najwyższym szczeblu – Warszawskiego Okręgu Naukowego uległy zniszczeniu podczas oblężenia miasta i w Powstaniu Warszawskim³. W archiwach wojewódzkich oraz w ich oddziałach są mniej lub bardziej zasobne zespoły akt szkolnych. Po te źródła archiwalne sięgnie badacz zajmujący się regionem lub określoną szkołą. Wiadomości o zasobach danego archiwum znajdzie w drukowanych informatorach lub uda się do miejsca składowania akt.

Źródła drukowane są głównie w bibliotekach: W latach 1867-1913 co miesiąc ukazywał się *Cirkular po upravlenuju Varsavskim Ucebnym Okrugom*, czyli *Dziennik Urzędowy* tej instytucji. Drukowano programy nauczania w szkołach początkowych i średnich, sprawozdania z wizytacji szkolnych, referaty o dorobku naukowym w poszczególnych szkołach, stawki uposażenia dla nauczycieli, informowano o przydzielonych nauczycielom medalach, nagrodach pieniężnych, zwolnieniach na wyjazd poza teren Królestwa Polskiego, polecano właściwe książki do lektury, określano sposób zachowania się uczniów, ich strój, powiadamiano o zapisach sum na szkoły,

¹ *Dziennik Praw*, t. 66. W. Trzebiński, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego 1815-1918*, Dokumentacja Geograficzna 1956, z. 4.

² R. Kucha, *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, Lublin 1982, s. 20 n.

³ Archiwum Główne Akt Dawnych, Wstęp do zespołu: Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych.

przyznawanych stypendiach, o otwarciu szkół państwowych i prywatnych lub o ich zamknięciu. Dla lat 1867-1890, a w niektórych dyrekcjach szkolnych i po tej dacie podawano wszystkie przenoszenia nauczycieli. Ujmowano to w trzech grupach: „przeznaczenie”, czyli podjęcie pierwszej pracy – jaką szkołę ukończył, jeśli przechodził z innej guberni to gdzie pracował uprzednio, o ile był urzędnikiem to gdzie; „przeniesienie” – z jednej szkoły do innej w ramach swojej dyrekcji szkolnej; „zwolnienie” – odejście ze szkolnictwa, przejście do szkoły w innej guberni, emerytura, śmierć. Podobne zmiany wśród nauczycieli szkół średnich podawano dla lat 1867-1913. Wymianiano nazwisko nauczyciela, wykładany przez niego przedmiot, ukończone studia, z jakiej szkoły odchodził i do jakiej przychodził.

W latach 1886-1914/15 (nie dla każdego roku) wychodziła *Pamiętna Książka Warszawskiego Ucebnego Okręgu*. To wydawnictwo dotyczyło jedynie szkół średnich i wyższych. Przy każdym nauczycielu podawano gdzie i jakie ukończył studia, miejsce jego poprzedniej pracy, ile miał dzieci, wysokość zarobków z racji wykładanego przedmiotu, pełnionej funkcji i posiadanych medali.

Trzecim źródłem jest *Spisok ucebných zavedenij wedomstva Ministerstwa Narodnogo Prosvescenija (krome nacalnych) po gorodam i selenijam*. Spisok informował o dacie założenia poszczególnych szkół, liczbie nauczycieli i uczniów, uposażeniu, budynku szkolnym. To źródło, jak i dwa poprzednie dotyczyły terenu całego Królestwa Polskiego.

Każda gubernia wydawała własną *Pamiętną Książkę* i własny *Obзор*. Pierwsze opracowanie zawierało spis wszystkich instytucji i osób w nich pracujących, w siedzibie guberni, w powiatach i w gminach. Odnośnie szkolnictwa wymieniano nauczycieli w szkołach średnich i w szkołach początkowych. Porównując kolejne roczniki *Pamiętnych Książek* można ustalić powstawanie i zamykanie szkół państwowych i prywatnych, ruch służbowy nauczycieli, ich wyznaczenie.

W *Obzorach* są sprawozdania poszczególnych urzędów z wykonanej pracy w ciągu minionego roku. Dyrekcja Szkolna oceniała poziom nauczania, informowała o powstawaniu nowych szkół, przedstawiała w ujęciu tabelarycznym ilość uczniów, wskazywała na potrzeby. Więcej miejsca poświęcano szkołom średnim niż początkowym.

Inny charakter posiada *Statistika nasielennyh miest* dla poszczególnych guberni, wydawana na początku lat dziewięćdziesiątych, w serii *Trudy Warszawskiego Statistycznego Komiteta*. Książka zawiera podział administracyjny guberni na powiaty a te na gminy,

w ramach których wymieniano wszystkie miejscowości. Dzięki temu opracowaniu można ustalić przynależność szkół do poszczególnych gmin; w *Pamiętnych Książkach* rozważano o szkołach w ramach powiatów. W innych tomach *Trudov* znajdują się wykazy statystyczne dotyczące szkolnictwa.

Wydawnictwa odnoszące się tematycznie do całego Królestwa Polskiego znajdują się w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego; oczywiście mogą być także w innych bibliotekach. Gorzej jest z *pamiętnymi Książkami* i z *Obzorami*. Tych trzeba szukać głównie w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego i w Bibliotece Głównego Urzędu Statystycznego w Warszawie. Biblioteka Narodowa w Warszawie posiada spis druków rosyjskich, jakie znajdują się w bibliotekach naszego kraju. Autor nie mógł skompletować *Pamiętnych Książek* guberni łomżyńskiej i guberni suwalskiej oraz *Obzorów* guberni suwalskiej. Autor nie zajmował się innymi guberniami, ale tam mogą również wystąpić braki. Wszystkie źródła są w języku rosyjskim.

Autor przebadiał źródła archiwalne i źródła drukowane odnoszące się do szkolnictwa początkowego i średniego, państwowego i prywatnego w guberniach łomżyńskiej i suwalskiej. Wyniki badań mogą być reprezentatywne dla obszaru całego Królestwa Polskiego.

S z k o ł y p o c z ą t k o w e dzieliły się na miejskie, gminne i wiejskie w zależności od tego, kto je utrzymywał. W miastach były szkoły tylko dla miejscowych dzieci, bowiem sami mieszkańcy dbali o jej budżet. Mieszkańcy gminy opodatkowali się na utrzymanie szkoły gminnej i jedynie w tej szkole uczyły się ich dzieci. Gdyby szkoła w sąsiedniej gminie znajdowała się bliżej i tam chcieli posyłać dzieci, musieli wносить dodatkową składkę. W niektórych wioskach były szkoły własne, dotyczyło to głównie grup wydzielonych np. kolonistów niemieckich. Po 1906 r. powstało wiele szkół także w innych miejscowościach. Odbywało się zebranie gminne, następowało głosowanie, określano budżet szkoły wiejskiej. Pod względem stopnia organizacyjnego dzieliły się szkoły na jednoklasowe i dwuklasowe, czyli o jednym i o dwóch nauczycielach. W 1900 r. w Królestwie Polskim istniało ponad 3000 tysięcy szkół 1-klasowych i zaledwie 96 szkół 2-klasowych. Nieliczne dzieci mogły przejść do szkoły wyżej zorganizowanej.⁴

Wzrost liczby szkół początkowych przebiegał bardzo wolno, np. w guberni łomżyńskiej szkół 1-klasowych było w 1876 r. – 144, 1907 r. – 147 a szkół 2-klasowych w 1876 r. – 2, 1907 r. – 7, szkół prywatnych początkowych w 1876 r. – 2, 1907 r. – 10. W 1885 r. w guberni

⁴ R. K u c h a, dz. cyt., s. 20 n.

łomżyńskiej na 82 gminy były szkoły w 78 gminach: w pięciu gminach po 4 szkoły, w dziesięciu gminach po 3 szkoły, w dwudziestu pięciu gminach po 2 szkoły, w pozostałych gminach po 1 szkole. Korzystało z nich tylko dwadzieścia procent dzieci będących w wieku szkolnym.⁵

Liczba uczniów wzrastała, przy pewnych wahaniach. W guberni suwalskiej uczyło się dzieci: w 1871 r. – 5130, 1881 r. – 10165, 1891 r. – 7667, 1906 r. – 9526. W 1873 r. jedna szkoła przypadała na 3095 mieszkańców, w 1882 r. – 3012, 1890 r. – 3345 osób. W 1873 r. jeden uczeń przypadał na 76 mieszkańców guberni suwalskiej, w 1882 r. jeden chłopiec na 29 mężczyzn, jedna dziewczynka na 113 kobiet, w 1890 r. jeden uczący się na 62 osoby, w tym jedna dziewczynka na 2,7 chłopców.⁶ Największy wzrost liczby szkół i uczniów nastąpił przed pierwszą wojną światową.

Tabela 1. Szkoły początkowe w 1912/13 r.					
Gubernia	l. szkół	l szkoła na wiorst kwadr.	l. uczniów	l uczennic	% katolików
chełmska	505	23,7	24002	10494	62
kaliska	484	20,6	24223	16276	80
kielecka	390	22,7	19053	8817	97
lubelska	341	41,6	13605	5968	74
łomżyńska	197	47,0	9088	4687	90
piotrkowska	841	12,8	37540	23851	84
płocka	303	27,3	11300	6598	81
radomska	295	36,8	14888	7918	88
suwalska	258	42,0	10481	6277	76
warszawska	747	20,5	32506	21217	81
Warszawa	280	-	10291	5437	87
w 1912/13 r.	4641	24,0	207607	117491	81
w 1903/04 r.	3821	22,3	194082	98828	-

Źródło: W. W a k a r, *Oświata publiczna w Królestwie Polskim 1905-1915*, Warszawa 1915, s. 147

⁵ *Obzory* guberni łomżyńskiej z lat 1876-1907.

⁶ *Obzory* guberni suwalskiej 1873, s. 109; 1885, s. 29; 1887, s. 44. *Obzory* gub. suw. z lat 1871-1911, tabela 8.

Z tabeli wynika, iż bardziej wzrosła liczba szkół niż liczba uczęszczających do nich dzieci. Od 1903/04 r. przybyło ludności i w rezultacie o ile w 1903/04 r. kształciło się 27,6 dzieci na 1000 mieszkańców, to w 1912/13 r. zaledwie 25 dzieci.

W 1884 r. w guberni łomżyńskiej chodziło do szkoły na wioskach jedna siódma dzieci w wieku szkolnym, w miastach – połowa, wśród wyznawców mojżeszowych – jedna dziesiąta. Oto przykład obliczeń dokonywanych przez dyrekcję szkolną w 1898 r. W siedmiu miastach guberni łomżyńskiej były 61283 osoby. Na 100 mieszkańców przypadało najmniej 5 dzieci w wieku szkolnym, co dawało 3060 dzieci. Trzeba było dla nich 61 szkół, licząc po 50 dzieci na szkołę. Tymczasem w miastach znajdowało się 20 szkół z 2293 dziećmi, poza szkołą pozostawało 767 dzieci. W osadach i wsiach guberni mieszkały 503922 osoby, wśród nich 25195 dzieci. Potrzebne były 503 szkoły a istniało 130 z 10417 uczniami.⁷

W szkołach 1-klasowych uczyły się dzieci czytać i pisać, poznawały cztery podstawowe działania arytmetyczne oraz katechizm. W szkołach 2-klasowych o profilu rolniczym uczono także prowadzenia gospodarstwa i ogrodnictwa oraz początków geometrii i rysunku zaś w szkołach o profilu technicznym – księgowości i obsługiwanie prostych maszyn. Wkrótce po powstaniu styczniowym wprowadzono język rosyjski do wszystkich przedmiotów z wyjątkiem religii. Najwięcej godzin przeznaczono na język rosyjski.⁸

Rok szkolny winien był trwać od 15 sierpnia do 30 czerwca. W większości szkół, zwłaszcza na wsiach nauka trwała jedynie od późnej jesieni do wczesnej wiosny. Najliczniejsze były klasy młodsze. W 1893 r. dyrekcja szkolna stwierdziła, iż w guberni łomżyńskiej trzy procent dzieci kończyły pełny czteroletni kurs nauczania, wiele dzieci odchodziło po drugiej klasie, gdy nauczyły się tylko jako tako czytać i pisać po rosyjsku i po polsku, zaś ludzie biedni już po roku zabierali dzieci do pomocy w gospodarstwie.⁹

Autor ustalił prawie wszystkie nazwiska nauczycieli w szkołach guberni łomżyńskiej i guberni suwalskiej. Nauczyciele bardzo często zmieniali miejsce pracy. Byli jakby czasowymi urzędnikami, nie budowali tutaj swojego domu i nie zakładali rodziny. W dużym stopniu decydowało o tym wynagrodzenie różne w poszczególnych szkołach, szukanie wyższej płacy za taką samą pracę. W szkolnictwie początkowym byli zatrudnieni prawie wyłącznie mężczyźni a kobiety częściej dopiero pod koniec omawianego okresu. W szkołach żydow-

⁷ *Obzory gub. łomż.* 1884, s. 70; 1898, s. 83.

⁸ W. Jemieliły, „*Szkoły początkowe w powiatach augustowskim i suwalskim w 1898 roku*”, *Rocznik Suwalsko-Mazurski* 1991, t.1, s. 60.

⁹ *Obzory gub. łomż.* 1882, s. 84; 1893, s. 78; 1895, s. 61; 1898, tabela 8; 1903, s.176.

skich uczyli wyłącznie mężczyźni wyznania mojżeszowego, w szkołach ewangelickich zazwyczaj ewangelicy, w miasteczkach znajdowali się nauczyciele prawosławni, ogromną większość stanowili katolicy.¹⁰

Każda ze szkół miała własny budżet zależny od wysokości składek mieszkańców danej gminy. Rząd określał ten budżet przy zakładaniu szkoły a każdorazową zmianę kosztów utrzymania szkoły i pensji nauczyciela podawano w urzędowych pismach. Około trzy czwarte budżetu przeznaczano na pensję dla nauczyciela, pozostałe pieniądze wydawano na stróża, zakup opału, bibliotekę, wydzierżawienie budynku. W 1892 r. w guberni suwalskiej własnych budynków było 77, bezpłatnych – 25, wynajętych – 65; w 1879 r. w guberni łomżyńskiej jedna trzecia szkół mieściła się w domach wynajętych, które były przeważnie niedogodne i ciasne.¹¹

Obok szkół początkowych rządowych były inne szkoły. W pierwszej połowie XIX wieku rodzice opłacali w okresie zimowym przygodnego nauczyciela i według kolejności udostępniali do nauki własne domy. Tak było bezpośrednio po powstaniu styczniowym. Wyraźne wystąpienie rządu przeciw „szkołom tajnym” pojawiło się w 1882 r. Rodzice i nauczyciele podlegali odtąd wysokim karom pieniężnym.¹²

Bardzo liczne były szkoły wyznaniowe żydowskie, zwane chederami np. w guberni łomżyńskiej w 1886 r. – 680 szkół, 1896 r. – 403, 1907 r. – 302; w guberni suwalskiej w 1885 r. – 395, 1896 r. – 233, 1911 r. – 143 chederów. W poszczególnych szkołach było najczęściej do kilkunastu chłopców.¹³

Również religijny charakter posiadały szkoły tworzone przy parafiach ewangelickich, zwane kantoratami. Uczono tam po niemiecku, dzieci chodziły głównie zimą. W guberni łomżyńskiej było w 1876 r. – 12, 1893 r. – 10, od 1894 r. – 1 lub 2 kantoraty; w guberni suwalskiej w 1871 r. – 19, 1886 r. – 14, 1906 r. – 4 kantoraty.¹⁴

Szkoły cerkiewno-parafialne podlegały nie ministerstwu oświaty a diecezjalnym władzom cerkiewnym. W nauczaniu zwracano uwagę na przedmiot religii. Szkoły te zapoczątkowano po kasacie unii w 1875 r. w Królestwie polskim. W guberni suwalskiej było w 1904 r.

¹⁰ *Cirkular po upravleniju Varsavskim Ucebnyj Okrugom* (dalej skrót; Cyr.) za lata 1867-1890. *Obzory* gub. łomż. i gub. suw. po 1890 r.

¹¹ *Obzor* gub. suw. 1892, s. 72. *Obzory* gub. łomż. 1879, s. 43; 1880, s. 55.

¹² Archiwum Państwowe w Łomży, zespół: Powiat Łomżyński, sygn. 162, k. 1-3; sygn. 169, k. 2-12; sygn. 378, k. 3-8; sygn. 979, k. 1-3.

¹³ *Obzory* z poszczególnych lat.

¹⁴ *Obzory* z poszczególnych lat, tabela 8.

– 25, 1913 r. 14 takich szkół, głównie jednak znajdowały się w guberni chełmskiej.¹⁵

Były jeszcze szkoły niedzielno-rzemieślnicze. Uczniowe-rzemieślnicy korzystali z budynku i z pomocy nauczyciela szkoły miejskiej. Uczyli się jedynie w niedziele i święta, przez około 60 dni w roku. Ich postępy w nauce budziły niezadowolenie dyrekcji szkolnej. W guberni łomżyńskiej było w 1876 r. – 6, 1886 r. – 6, 1896 r. – 6, 1907 r. – 6 szkół; w guberni suwalskiej w 1872 r. – 5, 1882 r. – 5, 1892 r. – 5, 1905 r. – 5 szkół.¹⁶

Szkoły średnie w ich organizacji i programie oparto na wzorach wziętych z Cesarstwa Rosyjskiego. Dzieliły się one na 7-letnie a od 1872 r. na 8-letnie gimnazja męskie i 7-letnie gimnazja żeńskie oraz na progimnazja. Drugie były najpierw 4-letnie klasyczne lub realne, następnie 4-letnie lub 6-letnie typu klasycznego oraz 6-letnie a później 7-letnie szkoły realne. Po 1874 r. w Królestwie Polskim istniały: w Warszawie 6 gimnazjów męskich i 4 żeńskie, 2 progimnazja męskie i 1 żeńskie, 1 szkoła realna; w dziewięciu miastach gubernialnych po 1 gimnazjum męskim i 1 żeńskim, w Kaliszu ponadto szkoła realna; w czterech miastach – Białej, Chełmie, Częstochowie i Mariampolu gimnazja męskie; w sześciu miastach progimnazja – w Hrubieszowie męskie, Puławach – żeńskie, Pułtusk – męskie, Sandomierzu – męskie, Zamościu – męskie i żeńskie; w Łowiczu szkoła realna. Do 1913 r. otwarto sześć nowych szkół: gimnazja męskie w Gostyninie, Łodzi, Wierzbolowie i Wyłkowyszkach, progimnazjum żeńskie w Chełmie i szkołę realną w Krasnymstawie.

Obok szkół rządowych rozwijały się prywatne. W 1896 r. rząd zezwolił na zakładanie w Cesarstwie i w Królestwie szkół handlowych, które podlegały nie ministerstwu oświaty a ministerstwu handlu. Po 1905 r. prawie wszystkie szkoły handlowe w Królestwie wprowadziły język wykładowy polski kosztem utraty praw państwowych. W końcowych latach omawianego okresu powstawały szkoły średnie polskie pozbawione praw przysługujących szkołom rządowym.¹⁷

Autor przebadał źródła do szkół średnich w guberni łomżyńskiej i w guberni suwalskiej. W gimnazjach było najwięcej uczniów w klasie przygotowawczej i w czterech klasach niższych. Wielu uczniów mniej

¹⁵ F. Rzemieniuk, *Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i w Galicji 1772-1914*, Lublin 1991, s. 120 n.

¹⁶ *Obzory* gub. łomż. i gub. suw. z poszczególnych lat, tabela 8.

¹⁷ W. W a k a r, *Oświata publiczna w Królestwie Polskim 1905-1915*, Warszawa 1915, s. 9, 92, 100; J. W r o c z y Ń s k i, *Dzieje oświaty polskiej 1795-1945*, Warszawa 1980, s. 138.

zdolnych albo uboższych poprzestawało na świadectwie z czterech klas. Świadectwo to uprawniało do podjęcia pracy w szkołach początkowych w charakterze nauczyciela, chłopcy mogli wstąpić do seminarium duchownego i do szkół wojskowych. Dopiero ukończenie ośmiu klas otwierało drogę do studiów uniwersyteckich. Niekiedy w czterech klasach młodszych były oddziały równoległe, w starszych klasach nie zdarzały się.¹⁸

Uczniowie gimnazjum byli różnych wyznań, co pośrednio wskazywało na narodowość np. w gimnazjum męskim w Suwałkach w 1873 r. uczyło się 191 katolików, 17 prawosławnych, 15 ewangelików, 29 żydów; w gimnazjum żeńskim w Łomży w 1900 r. było 120 katoliczek, 80 prawosławnych, 10 ewangeliczek, 18 żydówek. Najwięcej uczniów pochodziło z rodzin urzędniczych i mieszczańskich, te dzieci miały pierwszeństwo przy wstępowaniu do gimnazjum, a stosowano ograniczenia wobec wyznawców moźeszowych i niższych warstw społecznych. W 1881 r. w guberni łomżyńskiej jeden uczeń szkoły średniej przypadał na 823 mężczyzn a jedna uczennica na 3666 kobiet.¹⁹

W gimnazjach męskich pracowali prawie wyłącznie mężczyźni. Wielu z nich uczyło też w gimnazjum żeńskim, o ile takowe znajdowało się w tym samym mieście. Do liczby nauczycieli w gimnazjach żeńskich wliczano panie zajmujące się wychowawstwem, tak zwane damy klasowe. Podlegały one przełożonej gimnazjum, gdy nauczyciele przedmiotów – kierownikowi, którym zawsze był mężczyzna. Kierownicze stanowiska zajmowali prawosławni, większość nauczycieli w gimnazjach pochodziła z Cesarstwa. Polacy wykładali przeważnie języki starożytny, języki nowożytny i matematykę. Profesorowie często zmieniali miejsce pracy.²⁰

Program nauczania był różny w gimnazjum męskim i gimnazjum żeńskim; w drugim brakowało m.in. języków starożytnych. Wspólną dla obu gimnazjów była wielość godzin języka rosyjskiego, historii i geografii Rosji. Lekcje rozpoczynały się o godzinie 9-ej i trwały z półgodzinną przerwą do 13,30 – 14,30. Jedynie w klasach starszych dodawano godzinę zajęć przed lub po normalnym czasie nauki. W niedziele i święta młodzież zbierała się na dziedzińcu szkoły, następnie szła parami do kościoła.²¹

Do szkół średnich można zaliczyć seminaria nauczycielskie. Po powstaniu styczniowym istniały one dla ludności polskiej w Jęd-

¹⁸ *Obzory gub. suw.* 1873, s. 107; 1877, s. 45,67; 1884, s.25; 1888, s. 54; 1889, s.58.

¹⁹ *Obzory gub. suw.* 1873, 103; 1881, s. 64. *Obzor gub. łomż.* 1900, tabela 8.

²⁰ *Pamiętna Kniżka Varsavskago Ucebnago Okruga* za lata 1886-1914/15.

²¹ A. Miłow, *Istoriczeska-ja zapiska o sostojanij łomżinskoj mužskoj gimnaziji* 1862-1912, Łomża 1912, s. 26 n. *Cyr.* 1872, 3; 1890, 9; 1903, 12; 1904, 8.

rzejowie, Łęczycy, Siennicy, Solcu i Wymyślinie, dla Litwinów w Wejwerach, dla unitów w Białej Podlaskiej i dla ewangelików w Warszawie.²² Poziom nauczania w tych szkołach był nieco wyższy jak w szkołach początkowych 2-klasowych, a znacznie niższy od progimnazjów.²³

Przeważającą część kosztów na utrzymanie szkół średnich ponosił rząd, około jedną czwartą kosztów opłacali uczniowie. Gimnazja prywatne pozostawały na całkowitym utrzymaniu rodziców. Dyrektorzy gimnazjum zarabiali około trzy razy więcej jak profesorowie, ale i ci około trzy-cztery razy więcej od nauczycieli szkół początkowych. Gimnazja o dawnych tradycjach korzystały z budynków wzniesionych jeszcze przez jezuitów np. w Łomży, rząd przyznawał fundusze na nowe szkoły, bądź na wydzierżawienie pomieszczeń.²⁴

W szkołach początkowych i średnich stosowano nadzór nad uczniami. Zwłaszcza w szkołach początkowych kary były następujące: ostrzeżenie i upominanie, stanie na środku sali, klęczenie, pozbawienie wyższego miejsca w klasie, przesadzanie na oddzielną ławkę, areszt o chlebie i wodzie. Do kar cielesnych używano miotełki z różg brzoźowych świeżych lub umoczonych w wodzie, bito po gołym ciele.²⁵

W gimnazjach męskich rolę wychowawców pełnili profesorowie, od lat osiemdziesiątych pomagali im specjalnie do tego przeznaczeni dwaj lub trzej mężczyźni. W gimnazjach żeńskich to zadanie spoczywało na damach klasowych. Rada pedagogiczna zalecała wychowawcom zwiedzać stancje i domy uczniów, określać i sprawdzać książki jakie podopieczni mogą czytać, dbać o zdrowie uczniów.²⁶ Uczniowie nosili przepisowy strój: czarne długie spodnie, tego koloru bluzy ze stojącymi kołnierzami, granatowe czapki z białymi wypustkami, srebrnymi palemkami i pierwszymi literami swojego gimnazjum, paski z mosiężnymi klamrami.²⁷

W życiu polskiej szkoły zaznaczył się wyraźnie rok 1905. W szkołach początkowych rodzice żądali nauki w języku polskim, zmiany nauczycieli, dopuszczenia księdza do wykładania religii, swobody zakładania szkół.²⁸ W gimnazjach młodzież domagała się spolszczenia szkoły, powierzenia funkcji nauczycielskich i wychowawczych

²² R. K u c h a, dz. cyt., s. 27.

²³ *Cyr.* 1869, 4; 1872, 5; 1876, 4; 1892, 1.

²⁴ *Cyr.* 1902, 8-9; 1903, 11; 1904, 4; 1906, 10. *Pamiętna Książka Vars. Uceb. Okruga* zawiera dane o poszczególnych nauczycielach.

²⁵ Archiwum Diecezjalne w Łomży, Zespół Ogólny, sygn. II 354, k. 63, 69.

²⁶ *Obzory* gub. suw. 1881, s. 118; 1892, s. 65. *Cyr.* 1873, 12; 1883, 9.

²⁷ B. W i n i a r s k i, *Nad Pissą, Wisłą i Narwią*, Kraków 1965, s. 77, 105.

²⁸ Archiwum Państwowe w Łomży, Zespół: Powiat Łomżyński, sygn. 1116, k. 34-215; sygn. 1137, k. 120.

wyłącznie Polakom, przyjmowania do szkoły uczniów bez względu na wyznanie i pochodzenie społeczne, ustanowienie kontroli społecznej nad szkołą. Władze szkolne usunęły wielu uczniów, ci przynosili się do zakładanych wówczas szkół polskich.²⁹

Przed pierwszą wojną światową było w Królestwie Polskim, po odliczeniu dzieci poniżej dziesięciu lat, ponad 50% analfabetów, Galicja miała ich ponad 40%, Księstwo Cieszyńskie 5%, w byłej dzielnicy pruskiej analfabetyzm praktycznie nie istniał. Po wyjściu Rosjan nastąpił szybki rozwój szkół. Po wojnie na terenie byłego zaboru rosyjskiego budowano całe szkolnictwo niemal od podstaw, gdy w byłej Galicji wystarczyło zmienić zarząd szkolny a w Wielkopolsce wprowadzić język polski na miejsce niemieckiego.³⁰

ENSEIGNEMENT DANS LE ROYAUME DE POLOGNE DANS LES ANNÉES 1866-1914

R é s u m é

Après l'insurrection de janvier dans le Royaume de Pologne il y avait très peu d'école primaires, dans plusieurs communes il n'y en avait pas du tout. Seulement entre 10 et 20 pourcent d'enfants suivaient pendant quatre ans l'école où n'enseignait qu'un seul instituteur. La langue étrangère russe rendait l'enseignement plus difficile aux enfants. Les instituteurs des écoles primaires, presque uniquement les hommes, étaient préparés de façon très faible aussi bien du point de vue scientifique que pédagogique, ils changeaient souvent leurs postes, les autorités jugeaient leur travail surtout du point de vue de la connaissance de la langue russe par les enfants. Les instituteurs gagnaient peu et changeaient d'école à la recherche d'un poste mieux rémunéré, car chaque école possédait son propre budget dépendant de l'importance des cotisations des habitants de la commune.

Les lycées pour les garçons et pour les filles se regroupaient à Varsovie et dans dix chefs-lieux de gouvernement. Le programme d'enseignement différait selon les deux types d'écoles, entre autre il n'y avait pas de langues anciennes dans les lycées de filles. La quantité d'heures de langue russe, d'histoire et de géographie de Russie était commune pour les deux types de lycées. Avant la première guerre mondiale les premiers lycées privés apparaissent. Leurs directeurs étaient toujours des Russes, la plupart de professeurs venait également de l'empire russe. Les professeurs des écoles secondaires recevaient des salaires importants. Ils changeaient souvent leurs postes, ce qui rendait encore plus difficile leur contacts avec la population locale. Les élèves dans les lycées provenaient des classes riches, car le prix payé pour l'enseignement était assez élevé. Les lycées se trouvaient dans les bâtiments adaptés à l'enseignement, mais les écoles primaires étaient logées en principe dans les chaumières paysannes.

²⁹ W. Suchodolski, *Strajk szkolny w gimnazjach łomżyńskich*. W: *Nasza walka o szkołę polską*, t. 1, Warszawa 1932, s. 405 n.

³⁰ W. Jemielity, *Szkoły powszechne w województwie białostockim w latach 1919-1939*, Łomża 1991, s. 6.

Le gouvernement défendait l'enseignement privé dans les campagnes pendant l'hiver. Mais auprès des paroisses protestantes il y avait des cantorats, dans les centres juifs de chedders auprès des églises orthodoxes – les écoles orthodoxes. Avant la première guerre mondiale il y avait dans le Royaume de Pologne plus de 50 pourcent d'illettrés. On peut élaborer le problème de l'enseignement dans la deuxième moitié du XIX s. en se basant sur de nombreuses sources publiées, mais les archives dans le ministère de l'éducation ont été détruits.